

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ПУТІВНИК ДЛЯ БАТЬКІВ ДІТЕЙ , З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ
Книга 2
ДИТИНА ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Київ 2010

УДК: 376-056.2/3(072) ББК 74.3.я7

ВСТУП

П90 Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: Навчально-методичний посібник у 9 книгах / За заг. ред. Колупаєвої А.А. — К.: ТОВ ВПД "Літопис-ХХ" - 2010. — (Серія "Інклюзивна освіта").

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист Міністерства освіти і науки України № 1/П-3628 від 30.04.10р.).

ISBN 978-966-7252-66-3

За загальною редакцією Колупаєвої А. А., доктора педагогічних наук, професора.

Авторський колектив: Колупаєва А.А., Таранченко О.М. (книга 1); СакТ.В., Марчук Т.Ф., Прохоренко Л.І. (книга 2); Литовченко СВ., Борщевська Л.В., Жук В.В. (книга 3); ВавінаЛ.С, Гудим І.М. (книга4); Мерсіянова Г.М., Макарчук Н.О. (книга 5); ЧеботарьоваО.В. (книга 6); СухінаІ.В. (книга 7); СкрипникТ.В. (книга 8); РібцунЮ.В. (книга 9).

Рецензенти: Литовченко О.В., канд. пед. наук., завідувач лабораторії діяльності позашкільних закладів Інституту проблем виховання НАПН України; Стрижеус В.Л., директор ШДС "Паросток"; Россе Н.Л., завуч ШДС "Паросток"; Февчук Н.М., методист ШДС "Паросток"; ВишнякЛ.М., директор НВК "Школа-ліцей" № 3 м. Сімферополя; Азарова Н.К., заступник директора з інклюзивної освіти НВК "Школа-ліцей" № 3 м. Сімферополя; Кудряшова Д.Р., член загальношкільного батьківського комітету НВК "Школа-ліцей" № 3 м. Сімферополя.

Видання здійснено в рамках виконання проекту "Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в Україні", що реалізується за фінансової підтримки США.

Навчально-методичні матеріали висвітлюють особливості розвитку, навчання та виховання дітей з особливими потребами; методичні рекомендації щодо забезпечення навчальних потреб таких учнів вдома та в інклюзивних умовах загальноосвітнього закладу; поради батькам стосовно взаємодії з учителями та фахівцями, обстоювання інтересів своєї дитини.

Посібник адресовано батькам дітей з особливостями психофізичного розвитку, педагогам загальноосвітніх закладів, методичним працівникам, слухачам курсів підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, студентам педагогічних вузів, працівникам соціальних служб.

УДК: 376-056.2/.3(072) ББК 74.3.я7

Затримка психічного розвитку у дитини — це "відкриття", яке породжує у батьків розгубленість та неспокій. Воно вносить у родинну атмосферу розлад між подружжям, між батьками і малюком, інколи навіть призводить до неусвідомленого неприйняття дитини батьками. Дитині незатишно у сім'ї. Якщо це хлопчик, батько його недолюблює, бо він не виправдовує сподівання на те, що син ростиме кмітливим, фізично вправним. Матір малюк виводить з рівноваги своєю хворобливою розгальмованістю, неспокоєм, що породжує у неї почуття провини та власної неспроможності позитивно вплинути на дитину. У дитячому садку малюк також відчувається незатишно. Дуже часто його не розуміє вихователька. Особливості поведінки, зумовлені хворобливими проявами нервової системи, вона сприймає як невихованість, впертість. Водночас і малюк на заняттях не розуміє виховательку. З ним не хочуть гратися ровесники, бо вважають його "бовдуром", зазвичай ображають. У дитини накопичується почуття тривожності, страху, депресії, що ускладнює хворобливий стан. У школі ця дитина також серед невстигаючих. Учителька її не любить, адже вона найгірше читає і пише, до того ж часто заважає на уроці. У початкових класах діти завжди прихильні до того, кого хвалить педагог, і не люблять тих, ким він не задоволений. Тому у класі ця дитина виявляється ізольованою. Вона починає протестувати, демонстративно не слухається старших, серед ровесників, якщо це хлопчик — доводить свою "правоту" кулаками, а дівчинка може вдаватися до істеричних реакцій. Постійні догани, незадоволення батьків і вчителів породжують у дитини вороже ставлення до школи. Вона шукає розуміння і самоствердження на вулиці, серед неблагополучних ровесників.

Отже, для того, щоб запобігти формуванню у дитини негативних рис особистості, виростити її самостійною, цілеспрямованою людиною, яка вміє жити у суспільстві та задовольняти свої потреби, дуже важливо якомога раніше попередити і подолати затримку психічного розвитку.

Причини затримки психічного розвитку у дітей.

Причин, які зумовлюють затримку психічного розвитку у дітей, багато. Це можуть бути:

- несприятливі умови виховання;
- спадкова схильність;
- довготривалі хронічні захворювання у ранньому дитинстві;
- порушення функціонування мозку, що виникають ще під час внутрішньоутробного розвитку;
- ускладнені пологи.

Відповідно до причин виділяють певні форми затримки психічного розвитку (далі ЗПР).

"Хлопчик-Мізинчик", "дівчинка-Дюймовочка".

Однією з форм затримки психічного розвитку є так званий гармонійний інфантилізм. Цей стан поєднує психічну та фізичну незрілість дитини.

Дитина не лише поводить як молодша за віком, а й виглядає у 5 років, як трирічна. Вона народжується з невеликими вагою і зростом, мініатюрна. Це "хлопчик-Мізинчик" або "дівчинка-Дюймовочка". Дитина граційна, тендітна. Вона не відстає від своїх ровесників у психомоторному та мовленнєвому розвитку, а тому засвоює фразове мовлення у звичайні терміни і навіть раніше, на заняттях у дитячому садку успішно опановує рахунок, читання, добре малює. Часто ці малюки схильні до музики, емоційно жваві.

Однак, у малюка відстає розвиток уміння правильно оцінювати ситуацію, коли слід залежно від обставин змінювати поведінку й здатність передбачати розвиток подій і, відповідно, можливі наслідки. Коли настає шкільний вік, виявляється, що у дитини не сформовані шкільні інтереси, вона не враховує навчальної ситуації, не вміє

зосереджуватися на завданні і виконувати його. Тому таким дітям, за рекомендацією психолога, доцільно починати навчання на рік пізніше.

Чим небезпечні хронічні захворювання дитини

Затримка психічного розвитку може виникнути внаслідок тривалого захворювання дитини на хронічні недуги (тонзиліт, панкреатит, гастрит, коліт, цистит, бронхіт, різноманітні алергічні захворювання, ревматизм та ін.). Під впливом загального захворювання організму відбувається ослаблення функції мозку. Хронічні захворювання порушують тонус судин, які живлять мозок, внаслідок чого настає кисневе голодування. До того ж, різноманітні токсичні речовини, які утворюються під час хвороби, отруюють ще не сформований і недостатньо стійкий до подібного впливу дитячий мозок.

У малюка настає тимчасова недостатність інтелектуальних функцій, тобто знижується не інтелект дитини, а його продуктивність внаслідок порушення пам'яті, уваги, працездатності

На заняттях у дитячому садку дитина швидко втомлюється, зі значними труднощами вчить вірші, відволікається, коли решта дітей уважно слухає казку. Хронічна фізична та психічна астения гальмують розвиток активності дитини, спричинюють формування таких рис особистості, як неспіврозуміння, боязливість, невпевненість у власних силах. До шкідливих наслідків самої хвороби може додаватися неправильне виховання. Постійна тривога за здоров'я, а інколи і життя дитини, робить батьків поблажливими до неї. Часто вони задовольняють всі примхи, виконують те, що вона мала б робити сама. Це породжує у дитини пасивність, безініціативність, егоїзм.

Чому дитині необхідна турбота й піклування дорослих.

Затримка психічного розвитку так званого психогенного походження може виникнути через недостатнє піклування про дитину. Для того, щоб кора головного мозку успішно функціонувала та розвивалася, одразу після народження дитячий організм має отримувати із зовнішнього середовища комплекс подразнень. Так, любляча мати бере малюка на руки під час годування, сповиває, купає, заспокоює та заколисує, стає тим самим могутнім джерелом подразнень практично для всіх органів відчуття: слуху, зору; сприймання дотику, тепла; зміни положення тіла у просторі. Коли ж дитина позбавлена матеріального догляду, який втілює комплекс цих подразнень, та емоційного контакту, у неї може виникнути затримка психічного розвитку.

Буває так, що після пологів, у перші місяці життя дитини, у матері виникає неусвідомлене неприйняття маляти. Його може спричинити фізичний або генетичний розлад; коли дитина ночами не спить і своїм криком "замучила" не підготовлену до материнства жінку; коли мати — одначка, а дитина стала "перешкодою" до облаштування власного життя.

Дитина для такої матері — відраза, тому й доглядає вона за нею так, ніби виконує обридлу роботу: в голосі роздратування, очі байдужі, руки не лагідні, обличчя не усміхнене. Усе це може призвести до затримки психічного розвитку малюка.

Церебрально-органічна форма затримки психічного розвитку.

Серед форм затримки психічного розвитку найчастіше спостерігається церебрально-органічна (церебрум — лат. мозок). Вона вважається найбільш стійкою і складною, оскільки виникає внаслідок ураження головного мозку дитини. Причини виникнення цієї форми ЗПР може бути:

- патологія переважно другої половини вагітності;
- вплив токсичних речовин, зокрема алкоголю, тютюну, наркотиків упродовж усієї вагітності;
- токсичні речовини, які є в навколишньому середовищі (свинець, радіоактивне випромінювання);
- загроза викидня, важкі вірусні інфекції, резус та групова несумісність крові плоду й матері та ін.

Ці ж фактори зумовлюють передчасні пологи та пологові травми.

У перші 2 роки життя дитини затримку психічного розвитку можуть спричинити тривалі важкі інфекційні захворювання, які вражають мозок: сепсис, менінгіт, енцефаліт, паротит, грип; травми головного мозку: струси та удари тощо.

Порушення, які виникають внаслідок органічного ураження мозку, помітні вже у перші тижні народження дитини. Малюк перебуває у стані постійної напруги і втоми: плаче, погано ссе; сон у нього нетривалий і неспокійний. Дитина відстає у фізичному та психічному розвитку, у формуванні навичок охайності.

Мозкова недостатність може виявлятися у підвищеній збудливості, розгальмованості або, навпаки, загальмованості дитини. Вона дуже часто супроводжується й іншими розладами. Діти надмірно чутливі до яскравого світла, шуму, задухи; на зміну погоди реагують головним болем; погано переносять поїздки у транспорті, різкі рухи, перевороти під час ігор. Їх дуже швидко стомлюють розумові навантаження, а тому продуктивність на заняттях у них низька.

Отже, затримку психічного розвитку можуть спричинити різноманітні чинники. Час виникнення, глибина, особливості прояву цього відхилення у психічному розвитку дитини різні. Батькам дуже важливо вчасно помітити та докласти зусиль для їх усунення упродовж перших 6-ти років життя, оскільки цей час — визначальний для майбутнього успішного навчання дитини у школі та й усього її подальшого життя.

Якщо ви помітили, що ваша дитина відстає у розвитку, проконсультуйтеся із психологом, дитячим лікарем-психіатром, проте пам'ятайте, подальший розвиток вашої дитини найбільше залежить від вас.

Не сподівайтеся, що затримка розвитку дитини мине сама по собі, або що ви, доклавши зусиль, зможете швидко подолати це відставання. Важливо не забувати: кожна дитина, хвора чи здорова, — індивідуальність, яка потребує особливого підходу, має притаманний лише їй темп та специфіку розвитку, свої можливості.

Розвиваючи дитину із затримкою психічного розвитку скористайтеся такими порадами.

- Усуваючи відставання у розвитку дитини, звертайте увагу на всю її психічну сферу.

Мовлення, процеси пізнавальної діяльності (увага, сприймання, різні види пам'яті, мислення) взаємопов'язані. Розвиток одних процесів відбувається на основі інших, які, окрім того, можуть формуватися раніше; якість їх перебігу також залежить один від одного. Ось чому тренування у запам'ятовуванні, до якого часто вдаються батьки, аби поліпшити пам'ять дитини, не приносить очікуваного результату, оскільки воно базується на механічній пам'яті, яка мало позначається на розумовому розвитку дитини. Те, що дитина запам'ятала механічно, а не усвідомила й осмислила, рідко їй знадобиться. Це саме стосується й уваги. Часто дитина не може зосередитися на завданні, бо не розуміє його. Отже, для розвитку пам'яті, уваги, потрібен розвиток мислення. Звичайно, мислення проходить складний шлях розвитку, і його відставання на якомусь етапі може негативно позначитися у подальшому на формуванні інших психічних процесів. Тому дуже часто роботу з дитиною слід починати зі збагачення чуттєвого пізнання навколишнього світу, тобто набуття тих знань, уявлень, вражень, які свого часу дитина не отримала під час безпосереднього знайомства з предметами.

- Пам'ятайте про підвищену схильність дитини втрачати увагу.

Під час занять з малюком потурбуйтеся, аби навколо не було нічого, що могло б відволікти увагу: зайвих речей, увімкненого телевізора чи приймача. Водночас, той, хто займається з дитиною, і сам не повинен відволікатися сторонніми справами; слід бути терплячим, доброзичливим, вимогливим до дитини. Відзначайте її найменші успіхи та заохочуйте до виконання.

- Пам'ятайте про згубний вплив на головний мозок дитини електромагнітного випромінювання, яке виникає під час роботи комп'ютера, мобільного телефону, мікрохвильових печей тощо.

- Тривалий час дитина із затримкою психічного розвитку потребує допомоги дорослого.

Спочатку це може бути дія, яку дорослий виконує рукою малюка, а потім зразок, який він демонструє дитині. Дуже час-то потреба у застосуванні зразка може бути досить тривалою.

- Заняття з дитиною доцільно проводити у вигляді гри.

Треба пам'ятати, що у дошкільник, особливо із затримкою психічного розвитку, ще не в змозі цілеспрямовано навчатися, він навчається у грі. Тому не перетворюйте заняття на урок.

Ми розповімо Вам, як формувати пізнавальну сферу дитини із затримкою психічного розвитку. Такі заняття будуть корисними і для дітей з особливостями поведінки (розгальмованих або надмірно загальмованих, із вродженою нервовістю).

Як формувати мовлення.

Розвиток зв'язного мовлення, збагачення словника дитини із затримкою психічного розвитку безпосередньо залежить від зусиль батьків. Чим частіше вони спонукають дитину розповідати про побачене на прогулянці, в парку, на вулиці, дорогою у дитячий садок, тим швидше розвивається її зв'язне мовлення

Дуже важливо вчити говорити дитину виразно, дослухатися, як говорять дорослі. Тому під час читання оповідання або казки важливо створювати перед маленьким слухачем яскраву й правдиву картину зимового лісу, переживання дівчинки, яка заблукала в лісі, радість зайчика, котрий знайшов свою маму та ін. Це викликатиме у дитини відповідні почуття, що безпосередньо впливатимуть на її мовленнєвий та емоційний розвиток.

Вчимося розглядати сюжетні малюнки.

Розширюватиме знання про навколишній світ, збагачуватиме словник і розвиток мовлення дитини систематичне розглядання сюжетних малюнків. Розповідь про те, що зображено на малюнку вчить дитину сприймати предмети, явища навколишнього світу у певній системі. Колізія малюнка спонукає давати моральну оцінку подіям, співпереживати дійовим особам, які там зображені.

Розглядання сюжетного малюнка дитиною із затримкою психічного розвитку має низку особливостей. Насамперед — це недосконале сприймання дитини. Так, малюк впізнає і правильно називає окремі предмети, водночас, багато деталей, суттєвих для розуміння змісту малюнка, залишаються поза його увагою. Обмеженість знань та уявлень про різні життєві явища призводить до того, що окремі деталі зображень (наприклад, здивування чи переляк на обличчі персонажа) можуть сприйматися правильно, але не пробуджують уяви про окремі події. Часто спостерігається безсистемність у розгляданні малюнка, а тому розповідь дитини про зображене малозмістовна, обмежується перелічуванням зображених на малюнку предметів. Наприклад, п'ятирічна Оксанка, яка відстає у розвитку, розповідає за ілюстрацією до казки "Коза-дереза": "Це лисиця. Це заєць. А це таке... квітка. Лисиця стоїть. А там ще дерево". Ось як коментує цю саму ілюстрацію дівчинка Галинка, яка розвивається нормально: "У лісі сидить зайчик і гірко плаче. А біля нього стоїть лисичка. Шкода лисичці зайчика і вона гладить його по голівці. На дереві сидить ворона. Вона думає, що ж там трапилось?"

Дитину із затримкою у розвитку потрібно вчити розповідати за малюнками. Для цього можна використати ілюстрації з художніх книжок, дитячих журналів. Під час розглядання малюнка дорослому слід скеровувати сприймання дитини, ставлячи запитання, наприклад, такі: "Хто зображений на малюнку?" "Що роблять звірі?" "Звідки видно, що зайчик плаче?" "Як ти думаєш, лисичці шкода зайчика?" "Де знаходяться звірі?" "З чого видно, що вони у лісі?" Необхідно привертати увагу до деталей, які важко помітити, пояснювати їх значення, якщо вони малозрозумілі, активізувати висловлювання дитини. З часом, разом із дитиною можна придумувати назви до малюнків, складати розповідь про одного з персонажів.

Гра дитини із затримкою психічного розвитку.

У дітей із затримкою психічного розвитку ігрова діяльність відстає у розвитку. Тривалий час дитина затримується на діях з предметами, а рольові ігри засвоює значно повільніше і недоскопально продуктивно. Рольові ігри у неї досить одноманітні за змістом і мало розгорнуті за сюжетом. Якщо ж дитина починає гру зі своїми ровесниками, то під час розгортання сюжету швидко "зісковзує" з відведеної їй ролі, порушуючи правила, а отже, і саму гру. Тому діти її або не беруть у гру, або відводять другорядні ролі. Неспроможність дитини дотримуватися правил гри часто пов'язана з хворобливою розгальмованістю. Розгальмованій дитині дуже важко зосередитися, виконувати необхідні дії у заданій послідовності, утримуватися від зайвих дій або чергувати їх, відповідно до сюжету гри. Пасивна, загальмована дитина уникає колективних ігор. Вона не може зрозуміти, у чому полягає зміст гри, оскільки розвиток її ігрової діяльності перебуває на рівні дій з предметами. Тому й ігри такої дитини стереотипні (часто це лише маніпулювання предметами).

Як навчати дитину гратися.

Зважаючи на знижену активність дитини із затримкою психічного розвитку, ініціативу щодо організації гри має перебрати на себе дорослий — він придумує сюжет гри. До того ж завдання дорослого полягає у стимулюванні активності дитини, як під час підготовки, так і в процесі гри. Для того, щоб дитина успішно виконувала призначену їй роль, вона має добре уявляти сюжет гри. Зважаючи на обмежений рівень уявлень дитини про навколишню дійсність, взаємини між людьми, це їй зробити важко. Тому, коли дорослий запропонував дитині гратися, наприклад, у "продуктовий магазин", то перед початком гри такий магазин обов'язково слід відвідати, звернути увагу дитини на те, що там робить продавець, касир, як поведуться покупці. Нехай дитина сама заплатить гроші й отримає покупку. Дорогою додому потрібно ще раз поговорити про те, що відбувається у магазині, а прийшовши додому, почати гру.

Домовляючись з дитиною, хто яку роль виконуватиме, що буде "грошима" і "чеками", а що "продуктами", дорослий стимулює її активність, спонукає виявляти ініціативу.

Так само можна гратися "в аптеку", "пошту" чи "поліклініку", попередньо їх відвідавши. Ці ігри не лише збагачують знання та уявлення дитини про навколишній світ, а й готують до життя у суспільстві. До того ж, під час гри у дитини виробляється вміння дотримуватися певних правил — виконувати дії у заданій послідовності, утримуватися від зайвих дій, чергувати їх відповідно до правил. Ці компоненти довільної поведінки у дітей із ЗПР дуже часто недорозвинені.

Вміння регулювати свою поведінку виробляється і під час гри за правилами, в якій учасники мають терпляче очікувати своєї черги, щоб зробити відповідну дію, гамувати бажання повторити ту, яка зроблена неправильно.

Чому у дитини із затримкою психічного розвитку обмежені знання про довкілля.

Важлива складова інтелектуальної готовності дитини — загальна обізнаність про довкілля. Це знання про деякі соціальні явища, живу та неживу природу. У дітей із затримкою психічного розвитку ці знання обмежені. Так, дуже часто діти не розмежовують свої прізвище й ім'я, не знають черговість пір року, назв пташок, тварин і рослин, елементарні поняття. Недосконале сприймання, знижена пізнавальна активність веде до того, що малюк багато чого не помічає навколо себе. Якщо ж предмет не виділяється, то не виникає потреба назвати його, словниковий запас дитини не поповнюється. Закономірно, що збіднене уявлення про навколишній світ неминуче гальмує розвиток мовлення.

Як формувати знання про довкілля.

Початком засвоєння знань про довкілля є формування образів та уявлень про конкретні предмети і явища та їх позначення словами. Це відбувається під час безпосереднього сприймання предмета дитиною. Наприклад, погладжуючи

рукою м'яку пухнасту шерсть кішки, малюк чує словесні позначення від дорослого: "м'яка пухнаста шерсть", "білі лапки й грудка". Безпосереднє відчуття м'якості, зорове сприймання забарвлення та їх мовленнєве позначення дає дитині змогу зрозуміти й засвоїти ці образи.

Отже, предмети, які сприймаються, мають позначатися словом, водночас слово завжди має підкріплюватися чуттєвим досвідом. Формуючи у малюка знання про навколишній світ, батькам слід обов'язково домогтися зв'язку між відчуттям і словом, сприйманням і словом, уявленням і словом

Збагачення дитини уявленнями про довкілля починається з побуту. Будь-яка робота по господарству, яку виконує дорослий — чудова нагода для навчання малюка. Наприклад, мама готує обід і запрошує дитину допомогти їй, каже які страви вони готуватимуть.

"Спочатку ми зваримо борщ і компот, приготуємо салат, посмажимо котлети. Ти допоможеш мені помити овочі й фрукти". Мама показує і називає овочі, які бере для приготування борщу. Потім, запитує дитину: "Які овочі ми взяли, щоб зварити борщ? Як одним словом можна назвати буряк, моркву, цибулю, картоплю (овочі)?" Розповідає, як готують салат: "Ось ти помив овочі, тепер я поріжу помідори, огірки, перець, цибулю. Яким одним словом їх можна назвати (овочі)? Тепер ти овочі посоли, полий олією і перемішай. Тепер приготуємо компот. Які фрукти покладемо в компот?" Показує, й допомагає дитині їх назвати, потім перепитує: "Як одним словом називають яблуко, грушу, сливу (фрукти)?" Нагодою для розвитку малюка може стати прибирання дорослим шафи для посуду, прання та прасування білизни, якась "чоловіча" робота, наприклад, ремонт праски чи електричного дзвінка.

Спостерігаючи роботу батьків і беручи в ній участь, дитина на власному чуттєвому досвіді пізнає предмети навколишнього оточення та їх назви, дізнається про їх призначення, засвоює елементарні поняття.

Як вчити дитину спостерігати у довкіллі.

Важливий чинник збагачення знань дитини про довкілля — спостереження. Саме під час спостереження формується вміння спостерігати — властивість, якою потрібно оволодіти до школи. Спостережливість — це вміння виділяти об'єкт і бачити в ньому істотне, помічати ознаки, якості, зміни у предметах, самостійно робити елементарні висновки. Так, п'ятирічний Андрійко з радістю повідомляє: "Надворі падає сніг, скоро він вкриє землю і настане Новий рік". Хлопчик помітив ознаки зими, зробив свої перші висновки. У дітей із затримкою психічного розвитку спостерігаються значні труднощі формування цієї розумової дії. Насамперед, вони пов'язані із хворобливими проявами психічного стану дитини. Це може бути розгальмо-ваність, коли дитина неспроможна тривалий час зосереджуватися на конкретному об'єкті, а коли дитина загальмована, їй важко виділити об'єкт для спостереження. Суттєвою перешкодою є недосконале сприймання, що звужує поле зору дитини, та знижена пізнавальна активність, коли малюк може пройти й не помітити у предметі чи явищі того, що привертає увагу його однолітків. Тому таку дитину потрібно спеціально вчити спостерігати.

Спостерігаємо за рослинами.

Для цього слід вибрати рослину, яка помітно змінюється протягом дня, наприклад кульбабу. Або тривалий час спостерігати за якоюсь однією рослиною, наприклад деревом, що росте біля вашого будинку. Підведіть до нього дитину, скажіть як воно називається, а вона нехай повторить назву. Покажіть дитині кору, яка вона на дотик, назвіть її колір. Запитайте у дитини: "Якого кольору листя? Якої воно форми? Чи всі листочки однакові за розміром?" Допоможіть малюкові відповісти на ці запитання. За одним і тим самим деревом варто спостерігати в різні пори року. Дитина помічає зміни, які відбуваються у природі, разом з вами пригадує, який вигляд має дерево у різні пори року: ніжні світло-зелені листочки навесні, влітку — темно-зелене цупке листя, восени — жовте, а взимку — дерево з голими вітами. Дітей треба залучати порівнювати кілька дерев, запитуючи про їх відмінність. Але перед цим дорослому необхідно показати й

розповісти про характерні ознаки кожного дерева. Покажіть малюкові кущі, розкажіть, за якими ознаками, наприклад, кущ смородини відрізняється від яблуні, вишні.

Цікавий об'єкт для спостереження у природі — квіти. Проходячи з дитиною повз клумбу, обов'язково зверніть її увагу на квіти. Спочатку виберіть якусь одну і назвіть її, нехай дитина повторить за вами цю назву. Зверніть увагу дитини на пелюстки, колір, форму квітки, розгляньте листочки. Нехай дитина покаже такі самі квіти, разом з нею порівняйте їх з іншими, які ростуть поряд на клумбі. Поясніть, в який період літа вони цвітуть.

Взимку можна спостерігати за гілками тополі, верби, вишні, смородини, поставленими у вазу з водою, та за птахами, які прилітають до годівнички. Водночас слід пам'ятати, що ініціатором спостереження на цьому віковому етапі має бути дорослий.

Розвиток пізнавальної діяльності.

У дітей із затримкою психічного розвитку розумові дії формуються з відставанням і недостатньо продуктивно, до того ж процеси пізнавальної діяльності недосконалі: звужене й обмежене сприймання, недостатня пам'ять та увага. Тому дітей потрібно спеціально вчити розрізняти та називати колір, форму, розмір предметів, їх розташування у просторі, вміти застосовувати ці знання практично. Під час занять слід пам'ятати, що дитина, яка відстає у психічному розвитку, не лише пасивна, а й легко відволікається. Тому, коли ви навчаєте дитину, ніщо не повинно відволікати її від заняття. Необхідно прибрати зайві речі в найближчому оточенні, подбати щоб було тихо, і сам дорослий не відволікався на сторонні справи. Заняття проводяться у вигляді гри. Це важливо, бо діти ще не готові цілеспрямовано навчатися, нові знання найкраще засвоюють тоді, коли вони викликають інтерес, представлені доступно

Формування уявлення про колір.

Під час формування уявлення про колір з малюком треба послідовно виконати такі завдання:

- дібрати предмети конкретного кольору за зразком (предметом) та словесною інструкцією (вказівкою);
- дібрати предмети такого ж кольору, як і тло;
- скласти групи предметів однакових за кольором;
- зробити конструкції та аплікації з урахуванням кольору; викласти візерунки, орнаменти з мозаїки.

Гри для ознайомлення з кольором. Гра "Де чий колір".

Дорослий дає дитині кружечки основних кольорів (червоний, жовтий, синій, зелений) і пропонує поставити на кожен із них іграшки і предмети відповідного кольору. Дії супроводжуються називанням предметів, іграшок та їх кольорів.

Гра "Добери такий". Дорослий дає кружечки основних кольорів (червоний, жовтий, синій, зелений) і 4-5 відтінків кожного з них. Дитина має дібрати до основного кольору його відтінки й назвати їх: "червоний", "світліший", "ще світліший", "зовсім світлий".

Гра "Склади вежу за кольором".

Для цієї гри потрібно підібрати кольорові розбірні вежі, піраміди. За вказівкою дорослого малюк складає вежу відповідного кольору. Нанизування кілець і частин вежі супроводжується називанням кольору і розміру: "велике червоне кільце", "тепер менше, рожеве".

Вивчення форми предметів.

Вивчення форми предметів полягає у тому, щоб навчити дитину розрізняти плоскі та об'ємні геометричні фігури. Малюка слід ознайомити з геометричними фігурами (круг, овал, трикутник, прямокутник, квадрат); навчити розрізняти, знаходити їхні обриси в різних навколишніх предметах.

Навчання починається з виділення конкретної форми, наприклад, чотирикутника.

Дорослий показує, з яких елементів він складається, разом із малюком знаходить предмети, схожі на чотирикутник серед навколишніх предметів, на малюнках (шафа,

книжка, прапорець, марка тощо). Після вивчення кожної форми разом із дитиною необхідно виконати завдання на відтворення: побудувати з паличок, намалювати на папері, вирізати, виліпити з глини чи пластиліну, намалювати у повітрі. Це сприяє розвитку вміння аналізувати, порівнювати, відділяти деталі від конкретного предмета. Дитину слід вчити порівнювати фігури між собою. Наприклад, квадрат — прямокутник, квадрат — трикутник, коло — овал, квадрат — коло тощо. Щоб закріпити знання про форму, дитину можна вчити перетворювати фігури: з однієї чи кількох геометричних фігур побудувати нові шляхом їх реконструкції або сполучення; домалювати незавершені контури фігур або предметів, які містять форми, що вивчалися.

Варто пам'ятати, що під час виконання всіх видів діяльності малюк має розповісти про те, що він робить, називати кожну форму, що вивчається, відповідним словом.

Вивчення величини предметів.

Перед тим, як ознайомити дитину з величиною, можна провести гру "Великий — маленький". На столі виставляються предмети та іграшки різної величини. Це можуть бути вкладні мотрійки, яйця, діжечки, мисочки або ляльки, ведмедики, зайчики та ін. На пропозицію дорослого малюк спочатку збирає всі маленькі предмети, називаючи їх: "маленька лялька", "маленька мотрійка", "маленький гриб", "маленьке яйце", а потім добирає великі предмети і називає їх: "велика лялька", "великий гриб". Можна запропонувати дитині знайти найменший гриб, найбільший гриб, поставити їх поряд і порівняти.

Далі дитину слід залучати до конструювання за зразком. Під час складання розрізаних малюнків, фігур із паличок, з геометричної мозаїки, конструкцій з різного будівельного матеріалу, малюка потрібно вчити аналізувати величину предметів — порівнювати їх між собою та зразком, зіставляти частини предметів, використовувати умовні мірки, а також накладанням і прикладанням. До того ж, конструювання за зразком — ефективний спосіб розвитку просторового сприймання дитини. Під час складання предмета малюк встановлює залежність між цілим і частинами, усвідомлює можливість розчленування його на частини, а потім знову створення єдиного цілого, що має надзвичайно важливе значення для розвитку просторового сприймання.

Як формувати уявлення про напрями простору.

Серед іншого, надзвичайно важливе формування уявлень про напрями простору, зокрема, вміння орієнтуватися на місцевості, площині, розуміти розташування предметів у просторі. У дітей із затримкою психічного розвитку вміння орієнтуватися у напрямках простору формується зі значним запізненням. Тривалий час діти не можуть зрозуміти значення слів, які позначають просторові відношення між предметами (на, поряд, під, за, над, ліворуч, праворуч). Тому їм складно осмислювати положення кожної фігури у просторі, її розташування відносно інших предметів і на основі цих ознак розкривати змістові відношення, що пов'язують предмети між собою. Особливо яскраво це виявляється тоді, коли діти розглядають малюнок, або коли потрібно орієнтуватися на сторінках зошита чи альбому. Надзвичайно важко діти засвоюють відношення "праворуч" і "ліворуч", що пов'язане зі сприйманням та оцінкою положення власного тіла. Тому дуже важливо вчити дитину виділяти та вміти пояснювати просторові відношення між предметами, використовувати їх у практичній діяльності.

З цією метою можна скористатися прийомами, які запропонував К.Ушинський.

Дорослий показує малюкові одні й ті самі предмети, але відношення між ними і словесні позначення цих відношень змінюються. Наприклад, дорослий практично показує і словесно позначає відношення між предметами: "Лялька за коробкою", "Лялька перед коробкою", "Лялька на коробці" тощо. Потім предмети міняє, а відношення та їх позначення зберігаються. Наприклад, "Стільчик стоїть перед столом", "Лялька попереду машинки", "Машинка попереду ляльки" тощо.

Для того, щоб закріпити назви просторових понять можна використовувати гру "Куди підеш?". Дорослий ховає іграшки в різні місця кімнати (ведмедика — праворуч від місця,

де сидить дитина, зайчика — ліворуч за шафою, ляльку — ззаду під столом, машинку — спереду за кріслом). Дорослий каже: "Праворуч підеш — ведмедика знайдеш, ліворуч — зайчика, назад — ляльку, вперед — машинку. Куди підеш?" Дитина каже, куди вона хоче піти і що при цьому знайде.

Формування вміння орієнтуватися в сторонах предмета.

Неабияку увагу слід приділити виробленню вміння орієнтуватися в сторонах предмета, який знаходиться перед дитиною — визначати орієнтири на аркуші паперу, в альбомі; вміти знаходити верх і низ, правий і лівий бік тощо. З цією метою можна застосовувати такі вправи: позначати лівий верхній кут аркуша однією умовною позначкою, нижній — другою, середину — третьою; поділити аркуш на певну кількість частин і виконати за словесною інструкцією малюнок у кожній із цих частин. З цією ж метою даються завдання на штрихування зображень предметів або геометричних фігур, малювання смужок: зліва — направо, знизу — вгору, похило.

Безумовно, формування розуміння просторового відношення між предметами у дитини із затримкою психічного розвитку потребує значно більшого часу, ніж для тієї, що розвивається успішно. Якщо дитина навчиться виділяти просторові ознаки та відношення, узагальнювати й осмислювати їх, вона зможе сприймати будь-який доступний її віковий малюнок, бачити "логіку просторових відношень". Розуміння просторових відношень впливає і на мовленнєвий розвиток дитини. Мовлення збагачується приєднаннями, прислівниками, стає розгорнутішим.

Як вчити дитину розповідати про предмети.

До школи дитина має навчитися описувати знайомий предмет, використовуючи знання про колір, форму, розмір. Зазвичай, коли діти самостійно розглядають предмет, вони майже нічого не можуть розповісти про його властивості. Це можна проілюструвати таким прикладом. Дошкільникам із затримкою психічного розвитку демонструється іграшка "Буратіно". Вони правильно називають іграшку: "Буратіно", розповідають, що бачили його малюнок у книжці або чули про нього казку, бачили фільм тощо, але не називають ніяких суттєвих ознак. Ці висловлювання підтверджують думку психологів про те, що дитина, дивлячись на предмет, не аналізує його, а лише пригадує, що чула про нього раніше. На прохання уважніше розглянути іграшку "Буратіно" і розповісти про неї діти, переважно, висловлюють емоційну оцінку; інколи називають одну-дві ознаки, а потім вдаються до фрагментарного переліку частин іграшки, називаючи окремі її властивості, або ж знайомі кольори ("У нього штанці сині", "У нього шапка червона" тощо).

Різнобічний і послідовний аналіз ґрунтується на вмінні розрізняти кольори, форму й величину предмета, розташування предметів та їх частин у просторі.

Цього вміння дитину слід спеціально навчати. Для описування треба добирати відомі дитині предмети, іграшки, малюнки. Спочатку дорослий демонструє зразок опису конкретного предмета. Наприклад: "Це лялька. Ляльку звали Маринка. У неї блакитні очі, біле волосся, рожеві щоки, червоні губи, маленький ніс. Вона усміхається. Одягнена лялька у плаття синього кольору і білий фартушок. На ногах - білі шкарпетки і сині черевички. На голові блакитний бант. З лялькою діти граються, годують, кладуть спати, одягають її". Потім обирають інший предмет. Дорослий нагадує дитині, в якій послідовності потрібно розповідати, запитуючи: "Як це називається?", "З чого зроблений?", "Для чого потрібний?"

У процесі аналізу предмета важливо підтримувати тісний зв'язок між спостереженням, практичною діяльністю та розвитком мовлення дитини.

Організувати практичну діяльність, спрямовану на виділення певних ознак предмета, можна під час безпосередньої дії з ним. Наприклад, під час прогулянки до парку разом із малюнком зберіть листя з різних дерев і кущів, вдома навчіть дитину порівнювати їх накладанням один на одного, з'ясуйте ознаки листків, обвівши їх контури олівцем на папері, визначте на дотик особливості поверхні тощо.

Пам'ятайте, дитина швидше навчиться аналізувати предмети, якщо її залучати до виготовлення різних аплікацій, малювання, розфарбовування, створення виробів з природного матеріалу. На початку навчання цей вид діяльності допомагає дитині показати, як вона сприймає предмет, тобто те, про що вона ще не вміє розповісти. Як розвивати розумові дії дитини.

Дошкільника треба вчити порівнювати і зіставляти предмети.

Спершу діти не розуміють, що означає порівняти. На прохання порівняти два предмети вони розповідають про один із них, виділяючи яскраві або добре знайомі з практичного досвіду деталі; потім переходять до опису другого, не зіставляючи його ознаки з ознаками першого. Визначення схожих і відмінних ознак предметів, які порівнюються, для дитини залишається складним навіть після детального аналізу, проведеного за допомогою дорослого. Так, встановивши відмінні ознаки предметів, вони не можуть визначити подібні, й, навпаки, виділяючи спільні ознаки, не можуть назвати відмінні. Вміння аналізувати й порівнювати предмети у дітей формується досить тривалий час. Основи цього закладаються ще під час ознайомлення з кольором, формою, розміром предметів. Тоді діти набувають практичного досвіду зіставлення форми двох фігур. Встановлюючи колір або величину двох предметів, вони порівнюють їх з аналогічними властивостями інших предметів. Опанувавши вміння бачити схожість предметів за однією, двома ознаками, діти вчать помічати однорідні властивості в несхожих предметах (наприклад, яблуко та огірок однакового кольору, але різної форми тощо). Далі на доступному матеріалі потрібно постійно залучати дітей здійснювати порівняння окремих предметів, підводити їх до розуміння, що порівняти - це означає визначити схоже і відмінне в двох чи кількох предметах. Наприклад, можна запропонувати для порівняння такі групи предметів, малюнків: помідор - огірок; яблуко - груша; морква - буряк; кішка - собака; кріль - заєць та ін. Дорослий допомагає дитині, ставлячи запитання: "Як називаються предмети?" "Чим відрізняються один від одного: кольором, розміром, формою?" "Де вони ростуть?" "Чим харчуються?" "Чим схожі ці предмети?"

Як формувати родові поняття.

До початку навчання у школі дитина має знати деякі родові поняття: овочі, фрукти, меблі, одяг, взуття, посуд, тварини, рослини, транспорт. Усвідомлення дитиною змісту родового поняття відбувається поступово. Спочатку дитина безпосередньо ознайомлюється з предметом (спостерігає, дивиться, виконує з ним дії, чує від дорослих його назву), потім у неї формується уявлення про цей предмет (знає, для чого він потрібний, що з ним можна робити). Пізніше ці уявлення вона позначає словами, наприклад: "Це чашка, з неї п'ють чай, молоко". Дитина починає виокремлювати ту ознаку в предметі, яка набула для неї найбільшого значення. Такою ознакою звичайно є призначення, те, як його використовує дорослий. Згодом дитина вчиться виділяти в предметі істотні ознаки, за якими цей предмет можна віднести до певної групи. Тоді вона відповідає: "Кішка - це тварина, звір", "Лялька - це іграшка", "Виделка - це посуд". Однак правильно групувати предмети дитина може лише тоді, коли їй відоме відповідне узагальнююче слово-термін. Не знаючи слів "транспорт", "меблі", або розуміючи слово "машина" як назву тільки автомобілів, дитина не може правильно розподілити за групами предмети, малюнки. Так, групуючи предмети, вона робить помилки: лійка потрапляє в одну групу з рибою і човном, "бо їм усім потрібна вода"; літак, повітряна кулька виявляється в одній групі з птахами, "бо всі вони літають", телевизор потрапляє у групу меблів, "бо все це стоїть у кімнаті". Узагальнення, якого має досягнути дитина перед вступом до школи, містить: знання про предмети, які входять до певної групи (родове поняття), а також і знання слова-терміна, яке позначає цю групу предметів

Під час формування родових понять можна виконувати такі вправи.

- Добирати малюнки за функціональною ознакою (наприклад, предмети, якими малюють, їдять, п'ють, граються, працюють та ін.).

- Добирати предмети за матеріалом з якого вони виготовлені (наприклад, скляні, глиняні, дерев'яні, залізні тощо).
- Добирати малюнки за родовою ознакою (овочі, фрукти, тварини, меблі, птахи, рослини, гриби, комахи та ін.).

Зважаючи на недосконале сприймання дітей із затримкою психічного розвитку, спочатку такі вправи слід проводити з двома предметами, збільшуючи їх кількість поступово.

Для закріплення вміння узагальнювати можна застосовувати вправи в яких потрібно згрупувати малюнки за різними родовими ознаками (наприклад, "меблі" — "техніка", "овочі" — "фрукти", "птахи" — "комахи", "взуття" — "одяг" тощо).

Вчити дитину узагальнюючих слів (слів-термінів) потрібно на основі достатньо сформованих уявлень про предмети. Для цього можна використовувати вправу-гру "Скажи одним словом". У грі дорослий називає різні предмети (огірок, помідор, картопля, буряк, морква) і пропонує дитині назвати все це одним словом. Темі для гри можуть бути різні: фрукти, меблі, транспорт, квіти та ін. Однак, дуже важливо, щоб у дітей було вже сформоване уявлення про ті предмети, які показуються і називаються під час гри.

Формування вольової дії.

Важливим показником інтелектуальної готовності дитини до шкільного навчання є передумови для формування навчальної діяльності — це вміння зрозуміти завдання, інструкцію, керуватися нею; виконувати правила. Ці передумови закладаються ще у дошкільному віці. Так, дитина 3-4 років, наслідуючи дорослого і виконуючи його вказівки, засвоює нескладні дії з такими предметами, як ложка, олівець, набуває навичок самообслуговування. В дещо старшому віці вона вміє користуватися ножицями, голкою, лінійкою. Старші дошкільники вже оволодівають навичками шиття, прання, штрихують тощо. Однак, дитина має володіти не тільки навичками, а й спеціальними інтелектуальними вміннями — вміння визначати, які дії і в якій послідовності виконувати. Маленькі діти ще не вміють планувати свою діяльність, свідомо й послідовно виконувати потрібні дії. Тому навіть найкращі спонукання й чіткі цілі, які ставить дитина, не завжди ведуть до успіху. Наприклад, малюк сам хоче полагодити машинку. Він не раз спостерігав, як тато брався за цю справу. Насамперед потрібно розкрутити всі гвинтики. Йому це вдається. А далі? Малюк не знає, що робити з цими частинами. Уміння планувати свої дії формується в дошкільників тоді, коли вони змінюють ставлення до інструкції дорослого. Молодші дошкільники наслідують і відтворюють окремі дії дорослого, хоч і прагнуть виявити самостійність. Так, малюк рішуче заявляє: "Я сам умію". Старші ж дошкільники із вказівок дорослого прагнуть дізнатися, як треба робити, яким способом, які рухи слід використовувати, щоб вийшло добре і без допомоги дорослого.

У дітей із затримкою психічного розвитку формування навичок відбувається значно повільніше. Тривалий час рухи дітей залишаються незграбні, нечіткі. Для того, щоб навчитися виконувати якусь дію, наприклад, застібати гудзики, зав'язувати шнурки, розрізати аркуш паперу по накресленій лінії, їм потрібно значно більше часу, ніж їхнім ровесникам. Дії дітей тривалий час залишаються нерівні, нечіткі й повільні.

Здатність сприймати інструкцію дорослого, керуючись нею виконувати дії, тісно пов'язані з інтелектуальним розвитком. Притаманне дітям із ЗПР відставання в інтелектуальному розвитку, складність вироблення навичок — все це гальмує формування вміння працювати за інструкцією, послідовно виконувати завдання. Вже з перших днів навчання у школі дитина "випадає" із загального темпу роботи на уроці, оскільки неспроможна виконувати вказівок учителя. Під час спостереження за роботою такої дитини найперше, що кидається у вічі, — це надлишок зайвих, непотрібних для виконання завдання рухів, які нагадують хаотичні спроби, яких могло б і не бути, якби дитина вміла аналізувати зразок, обдумувати і планувати майбутню діяльність.

Як вчити дитину працювати за зразком.

Ще до школи слід почати навчати дитину працювати за зразком, за інструкцією. Таку роботу можна проводити під час конструювання. Наприклад, дорослий пропонує дитині скласти будиночок, "такий як на малюнку". Разом вони аналізують зразок, визначають послідовність складання конструкції, потім дорослий допомагає малюкові зіставляти зі зразком кожен частину виконаної роботи.

Вчити малюка послідовно виконувати низку дій слід під час малювання. Дорослий розділяє роботу, яку має виконати дитина, на окремі дії і разом із нею визначає послідовність їх здійснення. Під час малювання того чи іншого предмета послідовність дій зумовлюється відтворенням однієї частини після іншої. Починати потрібно із найбільшої частини або з частини, яка розташовується ближче до центру (коли малюється тварина - з тулуба, дерево — зі стовбура), і до цієї частини домальовувати інші, менші за розміром, які розташовані вище, нижче, з боків. Так, кожна наступна частина отримує опору у зображеній, співвідноситься з нею; в першу чергу зображаються основні частини, потім деталі.

Поступово дитину слід привчати до виконання словесних інструкцій, особливо тих, які пов'язані з розумінням складних конструкцій з прийменниками та прислівниками "за", "перед", "між", "біля", "близько", "далеко"; з розумінням просторових відношень між предметами. Це вміння дасть змогу дитині орієнтуватися у зошиті, на сторінці підручника, буде засобом здобуття математичних і граматичних знань.

Формування вольової готовності.

Показником вольової готовності дитини є довільність, яка виявляється у здатності побороти бажання і відмовитися від цікавої гри заради того, щоб допомогти мамі або виконати доручення (наприклад, чергувати у їдальні), у вмінні подолати страх (увійти в кабінет зубного лікаря, в темну кімнату), подолати біль і не заплакати (коли ненавмисне ударять під час гри). Отже, показником довільності є вміння підпорядкувати мотиви своєї поведінки.

У сім'ї виховання волі дитини починається задовго до шкільного навчання. Набутий дошкільником досвід дій з різними речами, його успіх у практичній діяльності, опанування різних навичок сприяють виникненню почуття впевненості в своїх силах. Дитина стає дедалі самостійнішою. Це виявляється в словах "я сам", "я можу", "я хочу" і "я не хочу". Щоб виконати те чи інше доручення дорослих (прибрати іграшки, допомогти мамі та ін.), дитині доводиться гальмувати свої бажання й припинити справу, котра цікавила її в даний момент. Звичайно, самостійність, упевненість, воля дошкільника ще тільки формуються. Тому йому дуже важко утриматися від якоїсь спокуси, тривалий час виконувати одноманітну роботу. Дуже часто, не продумуючи розпочатої справи, дитина не уявляє собі всіх перешкод і труднощів, які виникатимуть на її шляху під час реалізації задуму, і не може оцінити свої сили, вміння, знання. У цьому виявляється імпульсивність дошкільника, відсутність оцінки майбутньої дії. Ось малюк робить човник: вистругав корму, вирізав парус, а скріпити їх разом не вміє. Що робити? Якщо дорослий своєчасно не допоможе, малюк легко втратить інтерес до цієї справи і відмовиться від поставленої мети. Тому дуже важливо підтримувати прагнення дитини до самостійності. Бажання робити по-своєму, виявляти свою ініціативу, а, отже, певною мірою не підкорятися дорослому, зростає разом зі збагаченням досвіду дитини та її розвитком. Аби запобігти зіткненню, конфліктів дорослих із дитиною з ранніх років, необхідно привчати її підкорятися вимогам старших. Ці вимоги мають постійно ускладнюватися. Тоді діти переконуються в тому, що дорослі рахуються з їхніми зрослими можливостями, тобто визнають їх "дорослими". Водночас вимоги мають бути розумними, спрямованими на те, щоб у дитини виробити здатність оцінювати свою поведінку, свідомо сприймати заборону, погоджуватися із запропонованими правилами та вміти їх виконувати.

У сім'ї виховання самостійності, волі дитини починається з чітко визначених правил. Слід наполегливо й терпляче домагатися того, щоб дитина сумлінно й до кінця доводила розпочату справу: прибирала іграшки й одяг, неухильно виконувала гігієнічні процедури. Чим молодша дитина, тим менш вона здатна підкорятися правилам, тим більше потребує допомоги батьків. У будь-якому випадку особливе значення має позитивна оцінка, якою дорослий підкріплює зусилля, що доклав малюк для виконання тієї чи іншої справи. Вже після схвалення зробленого малюком можна висловити деякі зауваження й тактовно допомогти йому.

Наскільки діяльність дитини цілеспрямована, можна робити висновки з того, як вона йде до мети:

- послідовно, не відволікаючись, чи її увага дуже швидко розпорошується;
- діє самостійно чи весь час потребує допомоги;
- потребує постійного спонукання та нагадування чи обходиться без них;
- доводить розпочату роботу до кінця.

Ці моменти можна використовувати як показник уміння дитини регулювати свою поведінку під час виконання навчальних і трудових завдань.

Так, старші дошкільники з достатнім рівнем регуляції діяльності задану роботу починають організовано, уважно слухають завдання та пояснення до нього, під час виконання лише інколи ставлять запитання, доводять роботу до кінця без нагадування дорослих, уміють порівнювати роботу із завданням, та оцінити її.

Натомість, у дітей із затримкою психічного розвитку з перших днів навчання й упродовж перших років перебування у школі спостерігається низький рівень регулювання діяльності. На уроках діти неухильні, одні з них пасивні, а тому важко входять у роботу, інші навпаки, розгальмовані, ставлять безліч запитань, однак ці запитання поверхові й часто не стосуються завдання; діти не виявляють активності й самостійності, чекають допомоги дорослого. Одні з них постійно відволікаються, забувають мету завдання, потребують нагадування, до того ж, ніколи не доводять розпочату роботу до кінця. Інша частина дітей знає, що треба робити, однак, у процесі діяльності не може себе організувати.

Тому під час підготовки до школи дуже важливо вчити дитину цілеспрямовано планувати свою діяльність. У процесі такої роботи вона концентруватиме увагу, розвиватиме вміння регулювати власну поведінку і врешті осмислюватиме те, що робить.

Формування вміння планувати діяльність.

Одним із можливих способів вироблення вміння планувати діяльність і передбачати її результати є поділ роботи на етапи та позначення кожного етапу певним знаком. Спочатку дитині слід пояснити роль цих знаків (наприклад, геометричні фігури: трикутник, чотирикутник, коло, прямокутник). Перед виконанням будь-якої роботи дорослий разом із дитиною виділяє етапи, які виконуватимуться, і пояснює, що кожен етап вони позначатимуть певним знаком. Ознайомлення із завданням, його аналіз позначатимуть трикутником (початок виконання); добір необхідного матеріалу, його розкладання на столі — чотирикутником; побудова конструкції, скріплення її частин — колом, а закінчення роботи, зіставлення зробленого із зразком — прямокутником. Таке позначення (що і після чого потрібно зробити) дуже часто застосовують і дорослі. Згадайте різні "вузлики" на пам'ять, які ми використовуємо, щоб не забути зателефонувати, зробити якусь покупку.

Якщо виконувати різну роботу і кожний її етап зіставляти із знаком, наприклад, виготовляти аплікації, конструювати, ліпити з пластиліну, дитина поступово засвоїть: початок роботи — трикутник, підбрав матеріал — чотирикутник і т. д. Робота із застосуванням знаків сприяє тому, що дитина менше відволікається. Кожний етап фіксується певним знаком, отже зумовлює його аналіз і планування виконання наступного етапу: при цьому дитина разом із дорослим обговорює, що вона робитиме, уважніше дослухається до пояснення, краще запам'ятовує послідовність дій, у неї зростає

самостійність. Крім того, детальне обговорення кожного етапу роботи сприяє осмисленню того, що виконується.

Безумовно, для дитини із затримкою психічного розвитку це досить складне завдання, і тільки з часом спостерігаються зміни у способі виконання завдання: вона починає стежити за знаками, які виставляє дорослий, і зіставляти з ними етапи своєї діяльності. Коли дитина засвоїть уміння успішно виконувати роботу, користуючись знаками, вона зможе перейти до самостійного планування своєї діяльності.

У роботі з дошкільниками можна використовувати й інші знакові засоби. Так, засвоєння правил поведінки полегшується, якщо використовувати зовнішні опори, які допомагають орієнтуватися у своїх діях і планувати їх. Досить ефективним засобом контролю за своїми діями для дошкільників є піщаний годинник (одно-, дво-, три-, п'ятихвилинний). Такий годинник для дитини — гарний орієнтир: чим більше висипалося піску, тим менше часу залишилося для виконання завдання.

Постійне зіставлення показників піщаного годинника зі своїми діями, усвідомлення того, скільки можна встигнути за відведений час допомагають дітям оволодіти темпом виконання дії, навчитися орієнтуватися в часі і в межах його невеликих відрізків, сприяє виробленню певних звичок, які позитивно впливають на засвоєння норм поведінки.

Пам'ятайте: застосування зовнішніх опор слід поєднувати з позитивними оцінками поведінки дітей. Старші дошкільники дуже чутливі до того, як оцінює їхню поведінку дорослий, прагнуть заслужити схвалення, тому батькам необхідно помічати найменші спроби дитини бути організованою, своєчасно підбадьорювати, хвалити, висловлювати впевненість в успіхах дитини.

Гра — як засіб формування волі.

Важливим способом формування волі, а також мотиваційної готовності дитини до навчання є гра. Саме у грі закладається здатність добровільно, за власною ініціативою підкорятися різним вимогам. Сюжетна гра потребує партнера, тому учасники гри вдаються до співробітництва. Саме співробітництво — основа колективної діяльності дітей на уроці, під час виконання суспільно корисної праці. Розгорнута гра об'єднує всіх її учасників одним задумом. Кожний із гравців вносить свою частку фантазії, активності в розвиток схваленого всією групою задуму. Водночас, кожна дитина підкоряється правилам, що диктує її роль. Обравши ту чи іншу роль дитина добровільно виконує правила, які регулюють діяльність певного персонажа. Якщо Наталка грає роль учительки, то Мишко без її дозволу не має вставати з місця і ходити по "класу", він змушений підкорятися цим вимогам, які для нього як "учня" обов'язкові. У таких іграх формується воля дитини, її вміння спілкуватися, співпрацювати з іншими дітьми, без яких неможливе навчання у школі, подальша трудова діяльність. Саме в процесі гри формуються новоутворення, які готують дитину до шкільного навчання — це готовність залучатися до нового виду діяльності.

Формуємо волю дитини із затримкою психічного розвитку у грі.

Корисні для дошкільника ігри за правилами. Під час гри дуже важливо стежити за послідовністю дій дитини, формувати у неї вміння дотримуватися правил. Це розвиватиме у неї вміння регулювати свою поведінку, підпорядковувати власні дії та вчинки усвідомленій необхідності — "можна", "не можна", "потрібно". Звичайно, добирати ігри потрібно, враховуючи можливості дитини, починати слід від простіших і вести до складніших. В іграх з правилами дорослий, граючись із малюком, вчитиме діяти за правилом, а якщо зроблено помилку, терпляче очікувати своєї черги, щоб знову продовжити гру і виправитися. З цією метою слід використовувати й рухливі ігри, в яких дитина має стежити за діями партнера, вчасно на них реагувати. До того ж, рухливі ігри допомагають розвивати моторику, що особливо важливо для дитини із затримкою у розвитку.

ВИ УСИНОВИЛИ ДИТИНУ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Нині в нашій країні зростає кількість дитячих будинків сімейного типу. Збільшується кількість сімей, які беруть на виховання сиріт. З перших днів перебування дитини у сім'ї прийомних батьків з'являється низка запитань, пов'язаних з розвитком малюка.

Ви всиновили новонароджену дитину. Ваше завдання у цей час — створити оптимальні умови для фізичного догляду за нею і закладання підґрунтя для майбутнього спілкування. Всі зусилля слід спрямувати на розвиток повноцінного "комплексу поживлення". Для цього з перших днів перебування дитини у сім'ї оточіть її турботою й ніжністю. Починайте спілкуватися з дитиною лише в позі "під грудьми", так само її годуйте. Всі процедури догляду за малям супроводжуйте лагідними словами. За таких умов "комплекс поживлення" у нього з'явиться досить швидко.

Ви всиновили піврічну дитину. Необхідно пам'ятати, що діти, які виховуються у дитбудинку, на другому півріччі життя спілкування обмежуються емоційним рівнем. Тоді як у "домашніх" дітей у цей час вже розвивається ситуативно-ділове спілкування. Тому, найперше, треба встановити емоційні зв'язки з дитиною.

Спілкуйтеся з нею так само, як з дитиною першого півріччя, і поступово переходьте на етап ситуативно-ділового спілкування. Для цього використовуйте ігри-забавляння, наприклад, "сорока-ворона", "ку-ку", "коза". Якщо малюк неохоче сприймає гру, не примушуйте його. Запропонуйте дитині якусь іншу гру. Поступово, з часом ігри йому сподобаються.

Якщо дитина вже перейшла на етап ситуативно-ділового спілкування, вона вас може побоюватися. Це ви відчуєте ще у дитячому будинку. Зацікавте малюка іграшкою. Покажіть йому машинку, розберіть матрешку або пірамідку і запропонуйте дитині зробити так само. Спочатку малюк не захоче віддавати вам іграшку, не наполягайте, нехай награться сам. Якщо ви побачите, що іграшка малюка вже не цікавить, дайте йому іншу, покажіть, що хочете з ним гратися. Якщо ви зробите з іграшкою те, що зацікавить малюка, він сам її віддасть, щоб ви повторили цю дію. Це перший крок до налагодження контактів з дитиною. Наступного разу малюк пригадає, як з ним гралися, й захоче повторити це.

Багато дітей люблять сидіти у дорослого на руках. Не позбавляйте їх цього задоволення, особливо якщо вони всиновлені. Адже такі діти особливо потребують емоційного контакту

Якщо вашому малюку близько року або вже рік, він може маніпулювати іграшками. Особливістю дітей з дитбудинку є невміння співпрацювати з дорослим. Гра відбувається окремо від спілкування. Малюк зовсім не реагує на вашу похвалу й задоволення, не прагне повторювати ваші дії з іграшкою. Все це — ознаки затримки психічного розвитку. Ще одна ознака - мало лепету або шепітний лепет. У цьому випадку треба налагодити контакт з дитиною, залучати її до гри з новими предметами, застосовувати емоційні контакти. Якщо дитина уникає їх, удавайтеся до них поступово.

Хваліть дитину за успішні дії. Малюка можна й пожуриати, якщо він на це заслуговує, одночасно слід показати, як треба правильно робити. Спонукайте дитину вимовляти за вами прості слова. Частіше грайтеся з нею, показуйте їй малюнки, читайте книжки, навчайте простих ігрових дій (укладання спа-ти, годування й розчісування ляльки). Якщо дитина зрадіє, побачивши іграшку, розділіть з нею цю радість; якщо засмується — пожалійте, не пропустіть будь-якої нагоди показати, що ви розумієте і співпереживаєте дитині.

Якщо у сім'ю з дитячого будинку потрапляє дитина більш старшого віку, найперше, що потрібно зробити новим батькам, — налагодити з нею особистісне спілкування. Першим кроком до такого спілкування можуть бути ігри і вправи, які розвивають пізнавальну сферу. Про те, як розвивати пізнавальну сферу дитини із затримкою психічного розвитку, ми вже розповідали. Крім того, систематичні заняття з дитиною потрібні не лише для корекції її інтелектуального розвитку: сприймання, пам'яті, мислення, розвитку мовленнєвої діяльності. Такі заняття — могутній чинник для

налагодження особистішого спілкування. Систематична спільна діяльність викликає у дитини бажання спілкуватися з дорослим: ставити запитання, обговорювати з ним найрізноманітніші події, що відбуваються в навколишньому світі.

Налагодження особистішого спілкування. Дорослий має поводитися таким чином, щоб дитина прагнула поділитися з ним своїми проблемами: розповісти про свої радощі й образи, страхи й переживання. Вона має відчувати, що її люблять, рахуються з її думкою, що вона комусь потрібна. Особистісне спілкування налагоджується поступово і починається зі спілкування віч-на-віч. У процесі такого спілкування важливо, щоб дитина повірила у щирість батьків. Саморозкриття відбувається поступово, невеликими "дозами", які збільшуються в міру того, як вона починає довіряти дорослому. А для цього потрібно зберігати в таємниці всю інформацію, якою вона ділиться з вами.

Аби краще зрозуміти дитину, можна використати метод систематичного спостереження. Для його проведення пропонуємо такі рекомендації.

- Перш, ніж робити якісь висновки про дитину, поспостерігайте за нею у різних ситуаціях. Ви помітите відмінність між тим, як вона поводить себе на вулиці, у кімнаті, а також під час спілкування з дорослими, братами, сестрами.
- Уважно спостерігайте за дитиною й умійте вислухати її.
- Запитайте себе, як часто вона усміхається і що викликає у неї усмішку. Людина, яка рідко сміється, зазвичай, незадоволена собою і життям.
- Прислухайтеся до інтонації її голосу. Сум може свідчити про внутрішній дискомфорт.

Як усунути шкідливі звички дитини.

Коли дитина потрапляє у сім'ю, нові батьки можуть виявити у неї ту чи іншу шкідливу звичку, що виникає внаслідок дефіциту материнської уваги і ласки. Це може бути смоктання пальця, язика, губи, одягу, постільної білизни тощо, крутіння і висмикування волосся, хитання головою з боку в бік, гризіння нігтів, онанізм. Малюк, позбавлений догляду, ласки, відчуває нудьгу або страх, тому шукає заспокоєння, відволікається доступними для нього діями.

Усунення таких станів потребує обов'язкової консультації з дитячим психіатром. Батьки мають пам'ятати: якщо є шкідлива звичка — слід боротися зі звичкою, а не з дитиною. Марною буде, скажімо, спроба намазати палець гірчицею, щоб подолати звичку смоктати його. Водночас не треба вимагати обіцянок відмовитися від шкідливої звички. Дитина обіцяє, однак змушена порушувати слово, оскільки звичка сильніша за неї. У такий спосіб формується нова шкідлива звичка — порушувати обіцяне. Покарання лише ускладнює ситуацію. Малюк починає вдаватися до шкідливої звички, щоб утішити себе після покарання, і ще більше усамітнюється, страждає від того, що його не розуміє дорослий, гостро відчуває провину і невпевненість.

Усувати шкідливі звички потрібно терпляче, витрачаючи на це стільки часу, скільки вони формувалися. Не забувайте, що причина цього — недостатня увага. Отже, батькам треба бути дуже уважними до дитини і робити так, щоб у неї не було часу для шкідливої звички. Якщо ви помітили, що вона усамітнилася, залучіть її до гри, заняття, сприййте гри з однолітками.

Батькам слід пам'ятати: боротьба зі шкідливою звичкою — це боротьба з невпевненістю, тривожністю, песимізмом

Якщо дитина гризе нігті, їх необхідно коротко обрізати. Можна дозволити гризти кінець ручки, але стежити, щоб вона була чистою. Якщо дитині захочеться погризти нігті, запропонуйте їй потерти одна об одну долоні. Її якомога наполегливіше слід спонукувати боротися з цією звичкою самотійно, пояснюючи шкоду, вказуючи на неестетичний вигляд пальців з обгризеними нігтями, вчити самоконтролю. Важливо підбадьорювати малюка: "Ти це обов'язково подолаєш, не журися", активно допомагати у складних ситуаціях, оскільки саме у них він найчастіше вдається до шкідливої звички. Нігті гризуть невпевнені у собі діти. Тому боротьба з невпевненістю — головна умова

усунення цієї звички. Якщо малюк смокче па-лець, рекомендації такі самі. Найчастіше він це робить перед сном. Тому перед тим, як укласти його в постіль, запропонуйте активно порухатися або 10-15 хв пострибати зі скакалкою.

Підґрунтям шкідливих звичок найчастіше є знижений настрій, схильність до депресії.

Тому все, що сприяє хоро-шому настрою, допомагає усувати шкідливі звички

ЦЕ МАЮТЬ ЗНАТИ ВСІ БАТЬКИ

Ми розглянули, як виховувати дитину з особливостями психічного розвитку. Існують і загальні правила виховання ді-тей, підтверджені психологічними дослідженнями та педаго-гічною практикою. Ці правила такі.

Особливістю дошкільників і молодших школярів є навіювання.

Навіть у немовляти можна викликати почуття ніяковості — інтонаціями докору та відповідною мімікою. Пам'ятайте: не слова, а їх емоційне забарвлення та інтонація, спрямовані на немовля, викликають у нього відповідну емоційну реакцію.

На виховання негативно впливає нерозуміння батьками особис-тісного розвитку дитини.

Скажімо, батьки вважають малюка впер-тим, не розуміючи того, що він не може впоратися з новим до-трученням через особливості свого психічного чи фізичного розвитку або стану. Тому намагайтеся зрозуміти дитину, якомога частіше запитуйте себе: "Чому малюк так поводиться?"

Для формування особистості неприпустиме неприйняття бать-ками дитини. Воно може виникати через нерозуміння поведінки, зумовленої низкою хворобливих проявів, своєрідністю індиві-дуальних рис особистості, загостренням особливостей темпе-раменту, внаслідок хворобливого стану дитини. Підґрунтям неприйняття є ігнорування почуття власної гідності дитини, коли батьки відчують внутрішнє незадоволення нею, вона їх постійно дратує, вони не довіряють досвіду, який у неї форму-ється; нехтують її віковими можливостями і потребами, особ-ливо якщо стосунки в сім'ї надмірно жорсткі, навіть деспотичні. Або, навпаки, має місце вседозволеність. Неприйняття дуже часто призводить до неврозів, страхів, депресії, затримки пси-хічного розвитку. Цей чинник найвпливовіший у перші роки життя малюка, коли потреба у максимально емоційно-теплих стосунках з матір'ю надзвичайно необхідна.

Батькам у вихованні дитини слід уникати, з одного боку, невідповідності між власними вимогами й сподіванням, а з другого — можливостями і потребами дитини. Найчастіше це виникає тоді, коли має місце упертість, психічна розгальмова-ність чи загальмованість дитини внаслідок ураження цен-тральної нервової системи. Треба пам'ятати: непослідовність вимог до дитини, тобто невідповідність між вимогами і кон-тролем, призводить спочатку до збудження нервових процесів, а потім до їх перезбудження і втоми, а відтак — до стану психіч-ного напруження.

Конфліктність у стосунках між батьками й дитиною може виникати через негнучкість батьків. Так, батьки або недостат-ньо враховують ситуацію, або невчасно реагують на неї, тобто програмують вимоги, не враховуючи ситуацію, нав'язують власну думку.

Неприпустимими є ставлення до дитини, що виявляється у зап-ровадженні жорсткої дисципліни й обмеженні самостійності; застосуванні примусу та репресивних заходів, зокрема й фізичних покарань; постійному контролю за поведінкою; нав'язуванні до-трослими будь-якої точки зору; категоричності суджень, наказо-вого, безапеляційного тону; у прагненні підкорити собі дитину.

У вихованні небезпечна також гіперсоціальність. Це виховання проявляється у надмірній "правильності" і не враховує індиві-дуальні особливості особистості. Йому притаманні елементи формальності, відсутність емоційного контакту, щирості й безпосереднього вияву почуттів у стосунках. Батьки ніби вихо-вують дитину за попередньо складеною програмою. Вони не зважають на її особистість, вікові потреби та інтереси, психіч-ний і фізичний стан.

У вихованні не треба вдаватися до надмірного моралізаторства. Наприклад, батьки весь час соромлять: "Ти дуже поганий, гарні діти роблять так... Як тобі не соромно" та ін.

Надмірна кількість зауважень і осуду, зрештою, призводить до того, що вони перестають діяти.

Потрібно всіляко уникати недовіри до дитини — до її можливостей, життєвого досвіду, який збагачується. Не треба надмірно регламентувати й надмірно контролювати поведінку; вдаватися до надмірного піклування; численних пересторог і погроз.

Потрібно довіряти дитині, вірити у її самостійність.

Дитина щаслива, якщо у сім'ї панують теплі стосунки; вона знає, що її люблять, завжди вислухають і підтримають, дадуть пораду; дозволяють виявляти власні почуття, чутливі до її потреб; якщо члени сім'ї й безпосередні у спілкуванні і між ними немає розходжень щодо виховання дитини.